

БІЛОЦЕРКІВСЬКА
Алла Сергіївна,
канд. іст. наук,
старший науковий співробітник
сектору наукознавства
ННСГБ НААН
(м. Київ)

**ІНСТИТУТ ФІЗІОЛОГІЇ РОСЛИН І ГЕНЕТИКИ НАН УКРАЇНИ:
СТАНОВЛЕННЯ ВІДОМЧОЇ ПІДПОРЯДКОВАНОСТІ
НА ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

Метою дослідження є висвітлення за допомогою методів архівознавчого та джерелознавчого аналізу історії Інституту фізіології рослин і генетики Національної академії наук України в роки становлення відомчої підпорядкованості. На початку 60-х років ХХ століття питання вирішувалося на рівні Ради Міністрів УРСР та Сільськогосподарського відділу ЦК КП України. Міністерство сільського господарства УРСР здійснювало спробу залишити Інститут у своєму відомстві, оскільки в той час установа була головним координаційним центром агрохімічних досліджень у країні. Академія наук УРСР наполягала на віднесенні Інституту фізіології рослин до академічної системи, пояснюючи це кращою ефективністю функціонування установи. Доведено, що значну роль у вирішенні долі Інституту відіграв його директор П. А. Власюк. Як показали результати дослідження, питання відомчої приналежності Інституту фізіології рослин вирішилося в 1963 році на користь Академії наук УРСР – засновниці установи.

Целью исследования является освещение с помощью методов архивоведческого и источниковедческого анализа истории Института физиологии растений и генетики Национальной академии наук Украины в годы становления ведомственной подчиненности. В начале 60-х годов ХХ века вопрос решался на уровне Совета Министров УССР и Сельскохозяйственного отдела ЦК КП Украины. Министерство сельского хозяйства УССР осуществляло попытку оставить Институт в своем ведомстве, поскольку в то время учреждение было главным координационным центром агрохимических исследований в стране. Академия наук УССР настаивала на отнесении Института физиологии растений к академической системе, объясняя это лучшей эффективностью функционирования учреждения. Доказано, что значительную роль в решении судьбы Института сыграл его директор П. А. Власюк. Как показали результаты исследования, вопрос ведомственной принадлежности Института физиологии растений решился в 1963 году в пользу Академии наук УССР – основательницы учреждения.

The aim of the study is to highlight by using the methods of archival analysis and sources' analysis of the history of the Institute of Plant Physiology and Genetics, National Academy of Sciences of Ukraine in the years of establishing official affiliation. In the beginning of 60-th years of the XX century, the issue was solved at the level of Council of Ministers of the URSR and the Agricultural Department of CC CP. Ministry of Agriculture of URSR has made attempts to leave the Institute in his office, because at that time the institution was the main focal point of agrochemical research in the country. Academy of Sciences of the URSR insisted on attributing the Institute of Plant Physiology to the academic system, explaining that by improving institution's performance. It is proved, that a significant role in deciding the fate of the Institute has played it's director P. A. Vlasyuk. As the results of research have shown, question of departmental affiliation of the Institute of Plant Physiology has been resolved in 1963 in favor of the Academy of Sciences of URSR – the founder of the institution.

Сучасний Інститут фізіології рослин і генетики Національної академії наук України (НАН України), який нині є флагманом НАН України з розробки проблем аграрного сектора, створений 15 травня 1946 р. на базі Відділу фізіології живлення рослин та агрохімії Інституту ботаніки Академії наук (АН УРСР) як Інститут фізіології рослин і агрохімії АН УРСР згідно з постановою Ради народних комісарів УРСР (РНК УРСР) та Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КП України) № 1692 від 20 жовтня 1945 р. [1]. З 1956 по 1962 рр. установа називалася «Український науково-дослідний інститут фізіології рослин» і підпорядковувалась Українській академії сільськогосподарських наук (УАСГН), з 1962 р. знову була передана до системи АН УРСР за назвою «Інститут фізіології рослин».

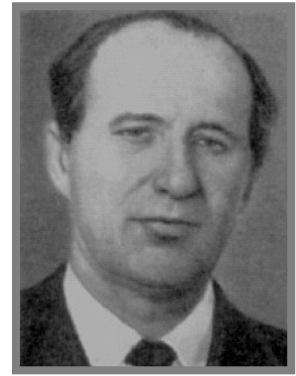
З моменту створення Інституту його очолювали відомі вітчизняні вчені: з 1946 по 1953 рр. – агрохімік і фізіолог рослин, академік АН УРСР О. І. Душечкін; з 1953 по 1973 рр. – фізіолог рослин, агрохімік і ґрунтознавець, академік АН УРСР і Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна (ВАСГНІЛ) П. А. Власюк, з 1973 по 1974 рр. – фізіолог рослин член-кореспондент АН УРСР А. В. Манорик, з 1974 по 1986 рр. – фізіолог рослин і радіобіолог академік НАН України Д. М. Гродзинський, з 1986 р. по теперішній час – генетик і селекціонер, Герой України, академік НАН України В. В. Моргун [2, с. 188] (фото 1):

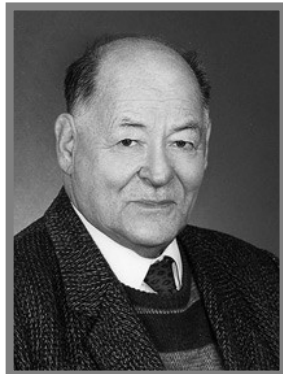
О. І. Душечкін

П. А. Власюк

А. В. Манорик

Д. М. Гродзинський

В. В. Моргун

**Фото 1. Директори Інституту фізіології рослин і генетики
НАН України**

Початок 60-х років ХХ ст. є «переломним періодом» в історії Інституту, оскільки саме в цей час вирішувалося питання його відомчої підпорядкованості, що потребує окремого спеціального історично-наукового дослідження. Донині ця проблема детально не розкривалася в опублікованих наукових працях. Зокрема, у статтях нинішнього директора Інституту фізіології рослин, академіка НАН України В. В. Моргуна розглядаються основні етапи історії установи, але аналіз проблеми дослідження не проводиться [2, 3].

Джерельною базою даної статті стали матеріали фонду 2 «Рада Міністрів УРСР» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та фонду 1 «Комуністична партія України» Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Так, 4 травня 1962 р. під час ліквідації УАСГН та передачі її функцій Міністерству сільського господарства УРСР (МСГ УРСР) паралельно при АН наук УРСР створений Відділ сільськогосподарських наук (постанова ЦК КП

України і Ради Міністрів УРСР (РМ УРСР) №487 від 4 травня 1962 р.), до складу якого разом з Українським науково-дослідним інститутом фізіології і біохімії сільськогосподарських тварин увійшов також Український науково-дослідний інститут фізіології рослин [4, арк. 204–212].

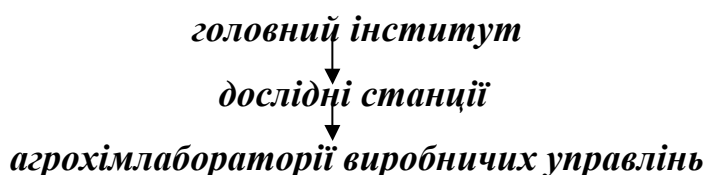
Відділ сільськогосподарських наук при АН УРСР у зазначений період займався: 1) розробкою теоретичних основ аспектів основних напрямів сільськогосподарської науки; 2) наданням пропозицій з організації комплексних перспективних досліджень із теоретичних питань сільськогосподарського виробництва в системі установ АН УРСР та МСГ УРСР; 3) опрацюванням заходів зі впровадження в сільськогосподарське виробництво результатів наукових досліджень, що проводили в установах АН УРСР, передачею рекомендацій зі впровадження цих здобутків МСГ УРСР з їх економічним обґрунтуванням; 4) координацією разом з МСГ УРСР та Державним комітетом РМ УРСР з координації науково-дослідних робіт, що проводилися сільськогосподарськими науковими установами і вузами республіки; 5) керівництвом проведення досліджень, що здійснювали різні відділи АН УРСР і були спрямовані на розвиток сільськогосподарського виробництва; 6) скликанням сесій Відділу та координацією проведення наукових нарад і дискусій при інститутах; 7) сприянням зміцненню і розвитку наукових зв'язків науково-дослідних установ та окремих радянських учених з ученими зарубіжних країн [4, арк. 204–212].

Відділ сільськогосподарських наук при АН УРСР проіснував до моменту реорганізації у внутрішній структурі Академії – до травня 1963 р. При його розформуванні Український науково-дослідний інститут фізіології рослин залишено у структурі АН УРСР, а Український науково-дослідний інститут фізіології і біохімії тварин передано до системи Міністерства сільського господарства УРСР (постанова ЦК КП України і РМ УРСР від 28 травня 1963 р.).

У червні 1963 року згідно з розпорядженням Президії ЦК КП України було створено спеціальну Комісію з розгляду питання передачі науково-

дослідних інститутів сільськогосподарського профілю з АН УРСР до МСГ УРСР. На жаль, сьогодні не знайдено відомостей щодо персонального складу цієї Комісії.

Позиція МСГ УРСР з приводу цього питання висловлена у листі міністра М. С. Співака до секретаря ЦК КП України В. Г. Комяхова від 24 червня 1963 р. наведено інформацію, що саме в Інституті фізіології рослин переважала прикладна тематика з агрохімії, мікроелементів, працювали сільськогосподарські лабораторії, а також підкреслено, що установа була головним центром, котрий координував і методично керував агрохімічними дослідженнями, які здійснювали 30 дослідних станцій МСГ УРСР [5, арк. 67–70]. Адже у республіці в той час уже чітко і злагоджено функціонувала система агрохімічної служби:

Тому при виключенні Інституту фізіології рослин із цієї системи та передачі його у відомство АН УРСР дослідження з агрохімії залишалися без методичного координування, що, відповідно, не сприяло розвитку цього напрямку.

Відповідно до цих фактів у листі надавалися такі пропозиції: 1) в разі невідновлення роботи Відділу сільськогосподарських наук при АН УРСР створити Раду з сільськогосподарської науки, яка здійснювала б зв'язок між сільськогосподарською та суміжними науками, а також надавала методичну допомогу науковим установам сільськогосподарського профілю; 2) передати повністю Інститут фізіології рослин до МСГ УРСР, у протилежному випадку дозволити передати половину штатного персоналу Інституту з метою створення нового Науково-дослідного інституту хімізації сільського господарства з місцем розташування у приміщенні Інституту фізіології рослин (при цьому робилося посилення на рішення Президії ЦК КП України 1962 р. щодо необхідності створення в країні Інституту агрохімії); 3) повернути до системи

МСГ УРСР 7 штатних одиниць, що виділені для створення Відділу сільськогосподарських наук при АН УРСР; 4) з метою покращання методичної бази сільськогосподарської галузі поповнити персональний склад академіків і членів-кореспондентів АН УРСР ученими-аграріями.

Окрім питання подальшої долі Інституту фізіології рослин, у цьому ж листі обговорювалася проблема необхідності створення в УРСР філіалу ВАСГНІЛ, що виникла у зв'язку з функціонуванням в УРСР понад 100 науково-дослідних сільськогосподарських установ та діяльності в них, а також у вищих навчальних закладах цього профілю, 21 вчених – академіків та членів-кореспондентів ВАСГНІЛ. Очолювати його запропоновано одному з віце-президентів ВАСГНІЛ. Ця подія відбулася 5 січня 1970 р., коли згідно з постановою РМ УРСР № 1 з метою відновлення галузевої Академії створено Південне відділення ВАСГНІЛ.

Позиція РМ УРСР висловлювалась у листі заступника голови РМ УРСР О. Щербаня до секретаря ЦК КП України В. Г. Комяхова від 26 червня 1963 р. В ньому говорилося про необхідність розвитку в країні хімізації сільського господарства та виробництва мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин, ефективним застосуванням яких мала займатись окрема наукова установа в системі МСГ УРСР [5, арк. 59–62].

Інститут фізіології рослин при АН УРСР безпосередньо пов'язаний з розробкою цих напрямів, оскільки на його базі проводились прикладні дослідження з агрохімії та експериментально-теоретичні – з фізіології рослин. Пропонувалося здійснити ряд таких заходів:

1. З метою виконання постанови ЦК КП України і РМ УРСР № 986 від 18 серпня 1962 р. про хімізацію сільського господарства в системі МСГ УРСР створити наукову установу агрохімічного профілю, базою якої могли стати існуючі структурні підрозділи Інституту фізіології рослин АН УРСР: лабораторія мікроелементів, лабораторія живлення рослин, лабораторія взаємодії рослин і нижчих організмів, відділ полімерів у складі 5-ти лабораторій, відділ впровадження та інформації, дослідне господарство і

дослідне поле площею 400 га. Дослідження з агрохімії в Інституті фізіології рослин АН УРСР виконували близько 40 наукових співробітників та 50 осіб науково-допоміжного персоналу, які складали науковий потенціал майбутнього Українського науково-дослідного інституту хімізації сільського господарства в системі МСГ УРСР. Половина робочої площі Інституту фізіології рослин АН УРСР (1300 кв. м) могла бути б передана створюваному Інституту.

2. Зміцнити і залишити в Академії наук УРСР Інститут фізіології рослин АН УРСР у складі: лабораторії екології рослин, лабораторії біохімії біологічно активних рослин, лабораторії біохімії фотосинтезу, лабораторії пігментів, лабораторії біохімії пересування і відкладання речовин в рослинах, лабораторії біоенергетики. В той же час Президію АН УРСР зобов'язано зосередити в цьому Інституті наукові сили і матеріально-технічні засоби на розробку невідкладних теоретичних питань фотосинтезу, фізіології та біохімії рослин. З цією метою необхідно передати в структуру Інституту фізіології рослин АН УРСР лабораторію біохімії нормального і патологічного росту (Інститут ботаніки АН УРСР), лабораторію хімії фотосинтезу (Інститут органічної хімії АН УРСР) та лабораторію фотохімії (Інститут фізичної хімії АН УРСР). У такому складі з цим науковим напрямом Інститут фізіології рослин АН УРСР у найближчий час міг стати базою для створення Українського інституту фотосинтезу і біохімії рослин АН УРСР.

Перераховані заходи не потребували виділення великої кількості додаткових штатних одиниць та коштів. Президент АН УРСР Б. Є. Патон і міністр сільського господарства УРСР М. С. Співак з викладеними пропозиціями були згодні.

Незабаром, 4 липня 1963 р., до секретаря ЦК КП України В. Г. Комяхова надійшов лист від директора Українського науково-дослідного інституту фізіології рослин, академіка АН УРСР та ВАСГНІЛ П. А. Власюка, в якому наголошувалося, що передача Інституту в 1962 р. до системи АН УРСР могла позитивно вплинути на покращення співпраці установи з Інститутом хімії, Інститутом фізичної хімії, Інститутом органічної хімії, Інститутом

мікробіології, Інститутом фізики АН УРСР [5, арк. 63–66]. З цього випливало, що перехід Інституту у відомство МСГ УРСР порушував би ці зв'язки.

Незалежно від свого підпорядкування, Інститут фізіології рослин виконував цілу низку робіт, передбачених спеціальними постановами РМ УРСР і ЦК КП України. За словами П. А. Власюка питання відомчої підпорядкованості установи мали вирішувати з урахуванням умов ефективності діяльності.

До речі, в той час П. А. Власюк – колишній президент Української академії сільськогосподарських наук – був уже відомим ученим, фізіологом рослин, агрохіміком і ґрунтознавцем, заслуженим діячем науки, тому його думка мала вагому частку серед науковців [6, с. 558]. Йому належать ґрунтовні праці з питань агрохімії та фізіології живлення рослин. Під його керівництвом досліджена біологічна роль мікроелементів (марганцю, молібдену, цинку та інших) в життєдіяльності рослин тощо [7, с. 7]. Тому при вирішенні питання відомчої підпорядкованості Інституту фізіології рослин думка вченого відігравала велику роль.

Згідно з постановою Президії АН УРСР від 28 квітня 1963 р. визначено наукові напрями Інституту фізіології рослин: вивчення хімізму та механізму фізіології та екології фотосинтезу і значення пігментів в його реакціях; фізіології біохімії клітини; внутрішньої організації та енергетики фізіологічних процесів; внутрішнього механізму дії фізіологічно активних речовин на рослини і вишукування регуляторів метаболізму, за допомогою яких можна керувати життєдіяльністю рослин; фізіології та біохімії кореневого і некореневого живлення рослин і розробка способів найбільш ефективного застосування добрив; вивчення фізіологічної ролі та значення мікроелементів для рослин; радіобіології і використання ізотопів у дослідженнях з біохімії та фізіології рослин.

Для реалізації намічених наукових напрямів Президія АН УРСР затвердила структуру Інституту з 10 лабораторіями (рис. 1):

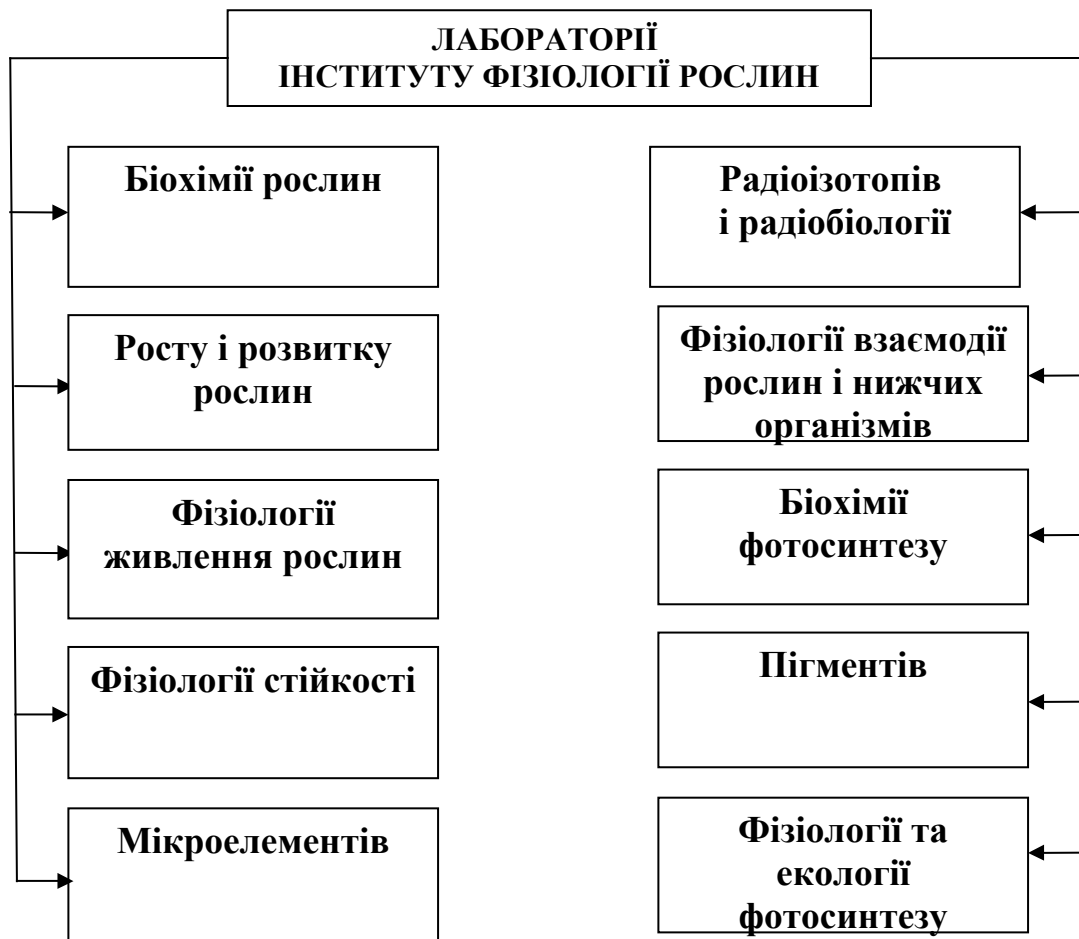

Рис. 1. Організаційна структура Інституту фізіології рослин (1963 р.)

З вищенаведеного можна стверджувати, що діяльність Інституту нерозривно пов'язувалася з функціонуванням інших установ у системі АН УРСР у галузі хімії, фізики, мікробіології тощо. Тому передача його до відомства МСГ УРСР, на думку керівництва Інституту, була недоцільною. Пропозиція щодо поділу установи на окремі структурні підрозділи також виявилась непрактичною.

У зазначеному листі П. А. Власюка висловлювалася думка щодо ідеї співробітника Інституту Ф. Л. Калініна з пропозицією створення на базі існуючого Українського науково-дослідного інституту фізіології рослин Інституту фотосинтезу і біохімії рослин з 10 лабораторіями. Як зазначив директор Інституту П. А. Власюк, це була лише особиста думка співробітника, що не виражала позицію всього колективу.

Приділяючи велику увагу розвитку досліджень із фотосинтезу в країні, директор Інституту пропонував поліпшити роботу спеціально створених

Президією АН УРСР лабораторій сектора фотосинтезу шляхом підготовки наукових працівників, закупівлі необхідного обладнання, створення виробничої бази. У листі висловлювалося прохання залишити Інститут фізіології рослин у складі АН УРСР, у Відділенні біохімії, біофізики та фізіології.

У свою чергу, представники Сільськогосподарського відділу (Сільгоспвідділу) ЦК КП України вважали, що при вирішенні цього питання слід було виходити з міркування, що вивчення фізіології рослинних організмів не можна штучно обмежувати лише проблемами фотосинтезу і біохімії, хоча вони дуже важливі. Підхід повинен бути більш всебічним, з охопленням питань закономірностей впливу різних чинників та елементів живлення на продуктивність рослин з фізіологічної точки зору, зокрема на посухо- і морозостійкість, стійкість рослин проти хвороб і шкідників тощо. Це мало виключно важливе значення для розвитку багатьох інших галузей сільськогосподарської науки – селекції, землеробства, агрохімії, фітопатології та ін.

Враховуючи такий стан речей, не можна було погодитись з пропозицією про ліквідацію комплексного Інституту фізіології рослин і створення на його основі двох окремих інститутів з більш вузьким профілем, які не в змозі були вирішувати завдання, що ставилися державою перед біологічною наукою, оскільки в одному з них – Інституті фотосинтезу і біохімії – основна увага спрямовувалася б на розробку лише проблеми промислового синтезу органічних речовин, а в другому – не досліджувалися б фізіологічні основи впливу елементів живлення та інших чинників на продуктивність рослин, а це мало важливе значення для всіх напрямів сільськогосподарської науки.

На думку керівництва Сільгоспвідділу ЦК КП України, Інститут фізіології рослин варто було передати МСГ УРСР, оскільки АН УРСР, ліквідувавши Відділ сільськогосподарських наук, фактично втратила зв'язки з сільськогосподарською наукою і Інститут фізіології рослин ставав штучно відірваним від сільського господарства та не мав належних перспектив подальшого розвитку.

У складі АН УРСР вже існували загальні інститути фізіології та біохімії теоретичного напрямку. Дискусійно розглядалося питання про створення в цих інститутах спеціалізованої лабораторії з фотосинтезу і біохімії рослин. За пропозицією АН УРСР щодо окремого Інституту фотосинтезу і біохімії рослин, його створення було можливим на основі лабораторії хімії фотосинтезу (Інститут органічної хімії АН УРСР), лабораторії фотохімії (Інститут фізичної хімії АН УРСР) та лабораторії біохімії нормального і патологічного росту (Інститут ботаніки АН УРСР), шляхом поповнення їх фахівцями галузі фізіології рослин. На думку представників Сільгоспвідділу ЦК КП України, до МСГ УРСР слід було повернути 7 штатних одиниць з колишнього Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР.

У результаті обговорення питання відомчої підпорядкованості Інституту фізіології рослин прийнято рішення про залишення його у системі засновниці – АН УРСР. Послідуюча практика підтвердила факт ефективного функціонування Інституту в академічній галузі.

Список використаної літератури

1. *Історія* створення Інституту фізіології і генетики рослин НАН України [Електронний ресурс] // Інститут фізіології і генетики рослин НАН України : офіц. сайт. – Режим доступу : <http://www.ifrg.kiev.ua/home/istoria-stvorena-institutu>.
2. *Моргун В. В.* Досягнення Інституту фізіології рослин і генетики НАН України (до 65-ої річниці від дня заснування) / В. В. Моргун // Физиология и биохимия культур. растений. – 2011. – Т. 43, № 3. – С. 187–211.
3. *Моргун В. В.* 50 лет Институту физиологии растений и генетики НАН Украины / В. В. Моргун, Л. К. Островская // Физиология и биохимия культур. растений. – 1996. – Т. 28. – №1-2. – С. 3–14.
4. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, ф. 2, оп. 10, спр. 104, арк. 204–212.
5. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*, ф. 1, оп. 31, спр. 2188, арк. 59–70.
6. *Історія* Національної академії наук України (1938–1941) : док. і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства ; редкол. : О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. – К., 2003. – 920 с.
7. *Фізіологія* рослин в Україні на межі тисячоліть : у 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т фізіології рослин і генетики, Укр. т-во фізіологів рослин [та ін.] ; редкол. : В. В. Моргун (голов. ред.) [та ін.]. – К. : [б. в.], 2001. – Т. 1. – 436 с.